

МАРИЯ КИТАНОВА*

Отражението на кризата COVID-19 върху системата от ценности на българското общество

KITANOVA, M.: The Impact of the COVID-19 Crisis on the Value System of Bulgarian Society. *Slavica Slovaca*, 56, 2021, No 3, pp. 340-358 (Bratislava).

The study is based on data from a study „Dynamics of values in Bulgarian culture and language“, conducted by the Center for Regional Development Ltd., www.crr.bg.com and conducted at the beginning of the pandemic crisis in Bulgaria. In it, through the method of focused groups, the aim is to obtain up-to-date information about the attitude to pre-set values: Motherland, Family, Health, Justice, People, Patriotism, Solidarity, Freedom, National language. This method supports the axiological characteristics of the respective concepts.

Pesearch, values, crisis, axiology.

В последно време в когнитивната лингвистика концептите се описват и анализират и чрез използване на експериментален метод (анкети) с цел да се насочи вниманието към спонтанните речеви реакции на носителите на определен език. Методът за анализ на асоциациите изиграва голяма роля в развитието на психологията. За първи път свободен асоциативен експеримент (САЕ) се опитва да проведе през 1879 г. английският учен Франсис Галтън. Галтън създава първия широко използван въпросник. По-късно в началото на XX век САЕ е проведен от американските психолози Кент и Розавин. Свободният експеримент САЕ се прилага, за да се открият връзките, които една казана или чута дума извиква в съзнанието на човека. Асоциативните връзки от своя страна се делят на два вида: парадигматически и синтагматически. Парадигматическите връзки са във вертикална посока, според речника на съответния език, а синтагматическите са хоризонтални или линейни. Наричат се още връзки на допълване. Те се проявяват при съчетаване на думите в речта, за да се получи изказване.

В българската лингвистика с подобни експерименти се занимават Е. Герганов, в работите си „Памет и смисъл“ (1987), „Български норми на словесни асоциации“ (1984), Джалев и Николова, а по-късно е изработен и Български асоциативен речник (2003) от авторски колектив на СУ „Св. Климент Охридски“. В Люблинската етнолингвистична школа при изработването на петтомния „*Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*“, се използват анкети, които са представени в специална част на Лексикона. В този том са отпечатани три работи от български автори: М. Китанова, М. Витанова, и на К. Мичева. Експериментални методи използва и К. Исса при работа с бежанци в България.

Има още редица автори социалингвисти, които използват САЕ.¹

* Проф. д-р. Мария Китанова, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките, София, България.

¹ Герганов, Е.: Памет и смисъл. София: Наука и изкуство, 1987; Джалев, Л. – Николова, Цв.: Асоциативното поле като обект на социокултурен анализ. София: Наука и изкуство, 1990; Китанова, М.: Концепт ДОМ скъзъ призму анкет. In Żywicka, B. (red.): *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*. Przemysł: Wydawnic-

При работата по международния проект „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят, финансиран по програма ERA NET RUS Plus, на който бях координатор, реших да възложя друг тип изследване на определени ценности.² Беше преценено, че по този начин ще могат да се очертаят синтагматическите хоризонтални или линейни асоциации на участниците, които в хода на разговора ще могат да споделят с останалите членове на групата, това, което е най-важно за тях. Фокусът на дискусиата беше насочен към разкриване на значенията, асоциациите, чувствата и промяната във вижданията на участниците в период от 10 години, свързани с изследваните ценности. Самите участниците бяха определени съобразно критериите пол и възраст и разпределени в три групи: от 25-34 год., от 35 до 54 год. и група 55+. Участниците са 39 лица, 19 мъже и 20 жени. Съотношението мъже – жени е по-равно, с изключение на групата 35-54 г., в която участваха шестима мъже и седем жени. Формулирана беше основната **цел на проучването** – получаване на актуална информация за отношението към изброени предварително зададени ценности: **Родина, Семейство, Здраве, Справедливост, Народ, Патриотизъм, Солидарност, Свобода, Национален език**. Концептът СВОБОДА е разгледан преди това от Калина Мичева-Пейчева.³ Тук се прави сравнение с изводите на авторката, тъй като кризата с пандемията се отрази най-вече на свободата на хората. В настоящата студия не се представят получените резултати за концепта РЕЛИГИЯ, които са предмет на друга, отделна разработка.

Основните задачи, които си поставихме бяха да се определи с какво участниците асоциират всяка от изброените ценности. Какво означава за тях всяка от посочените ценности. Какви чувства предизвиква у участниците всяка от посочените ценности. Има ли промяна у респондентите в изследваните ценности през последните 10 години. Накрая се определя степента на значимост на всяка от посочените ценности за всеки участник в проучването.

РОДИНА

Общочовешката ценност РОДИНА⁴ е релационно понятие, в чиято структура има персонално отношение към своето лично пространство, изконно противопоставящо на чуждото. Аксиологичният аспект на концепта РОДИНА подробно е изследван в работите на Вежбицка, Караулов, Леонтьев и др.⁵ Концептът РОДИНА е базов за българското наци-

two Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, 2017, s. 81-92; Витанова, М.: Концептът ТРУД в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети, пак там, с. 237-243; Мичева-Пейчева, К.: СВОБОДА, пак там, с. 361-373; Балтова, П. – Ефтимова, А. – Липовска, А. – Петрова, К. (съст.): Български асоциативен речник – прав и обратен. София: УИ “Св. Кл. Охридски”, 2003; Исса, К.: Бежански асоциации и уроци по човечност. In: Български език., 2018, 65 (Приложение), с. 128-143.

² Изследването беше названо „Динамика на ценностите в българската култура и език“. То беше възложено на Център за регионално развитие ООД, rdc@abv.bg www.crr.bg.com и се проведе в началото на пандемичната криза в България и в целия свят. Изпълнено беше от Антоанета Конова и Пламен Конов с участието на М. Китанова. Беше използван т. нар. метод на дълбочинно качествено изследване чрез групово фокусирана дискусия. Използваха се като контролен метод анкетите по определени ценности, които бяха изработени от членове на Секцията за етнолингвистика.

³ Мичева-Пейчева, К.: Концептът СВОБОДА в българския език. In Abramowicz, M. – Bartmiński, J. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Tom 4. Wolność, Lublin – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019, s. 431-473.

⁴ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите в българската култура и език. In: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2020, с. 239-241.

⁵ Вежбицкая, А.: Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 1996; Караулов, Ю. Н. – Черкасова, Г. А.: Русский ассоциативный словарь. Москва: АСТ, 2002; Леонтьев, А. А.: (ред.) Словарь ассоциативных норм русского языка. Москва: Изд. Московского университета, 1977.

онално съзнание. В български език негови репрезентанти са следните ключови лексеми: *родина, отечество, татковина, държава, страна, земя, бащиня*, а също и личното име *България*. В статията „Родината като ценност в български език (през призмата на лексикографията)“⁶ след анализ на речниковите дефиниции на лексемата *родина* от съдържателната структура на концепта са отделени следните компоненти, които го характеризират като ценност за носителите на българската култура: 1. Родината е родна страна, земя. 2. Родината е място, където човек се е родил и където живеят неговите близки. 3. Родината е място, от което произхождат нашите предци. 4. Родината е страната, в която си се родил и на която си гражданин.

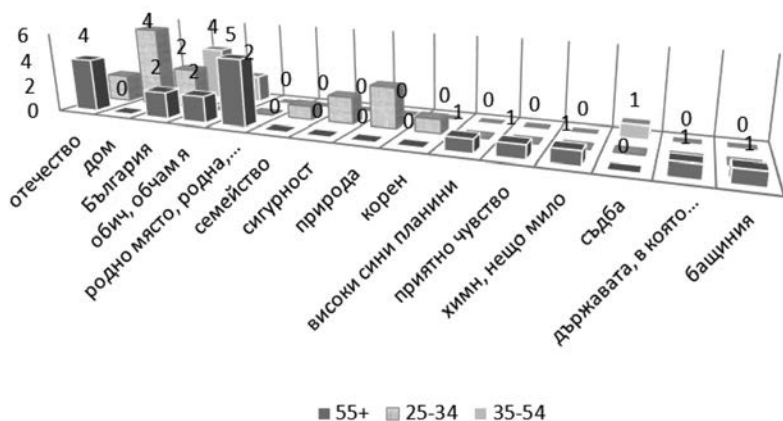

Таблица 1. Асоциации на думата стимул Родина

Резултатите, представени в таблица 1, очертават богатството на асоциациите, с които участниците свързват думата *родина*. Виждаме тук синонимите на *родина* – *отечество* и *България* и диалектната дума *бащиния*. Повечето от участниците, от различните възрастови групи, асоциират *родината* с думи като *отечество, дом, България*. Думите *общ, родно място* и *семејство*, посочени от други групи участници насочват вниманието ни към тенденцията за възприемането на *родината* като *дом, семејство, сигурност*. Представата за една конкретна страна – *отечеството България*, където сме родени и израснали, е застъпена от половината участници, останалите свързват *родината* със своето най-близко обкръжение и дома, в който живеят. Особено ярко се откроява тази закономерност при младите хора от 25-34 години, където повечето участници са посочили, че *родината* за тях е *домът, семејството, приятелите и природата*.

Чувствата, които участниците заявяват, че изпитват към своята *родината* са: *общ, гордост, принадлежност, любов, любов и мир, сигурност, близост, радост, уют, възхищение, умиление, страхопочитание*. Един от участниците е посочил, че чувства безразличие, когато чуе думата *родина*.

⁶ Китанова, М.: Родината като ценност в български език (през призмата на лексикографията). In: Българска реч, 2019, XXV, № 1, с. 27-34.

В статията „Родината през призмата на анкетните данни“ М. Китанова⁷ отбелязва следното: При жените и при мъжете асоциациите се различават. Общи, но с различна количествена характеристика са *България, страна, майка*. При мъжете се наблюдават асоциации като: *държава, патриотизъм, памет, култура*, а при жените *дом, моя страна, народ, земя, род*.

И при мъже, и при жени между 20 и 40 години се наблюдава отговорът *място, където се чувствам добре* като при жените той е количествено по-изразен. В същата статия са приведени следните **номинации на чувства към родината или породени от нея** – *място, където винаги се връщам, винаги е в мислите ми, място, където съм раснал и съм бил щастлив, гордост, уют*, които в общи линии се припокриват с посочените по-горе.

Като сравняваме отговорите на въпросите, свързани с асоциациите и значенията с тези на въпроса, имали ли са различна нагласа към родината преди десет години е видно, че отношението към родината е останало непроменено при възрастовата група 55+. В групата на лицата от 35-54 години, промяната е свързана с възприемането им на родината като даденост и като ценност, стояща доста по-високо в ценностната им система. Най-младите споделят, че преди десет години за тях родината е била непозната, място, в което е трябвало да се адаптират и да се развиват. Почти всички участници правят разлика между думите *родина* и *държава*. Родината за тях е изконна ценност, но към държавата се отнасят критично. Някои респонденти смесват двете понятия и това се отразява на отношението към родната земя.

СЕМЕЙСТВО⁸

В Речник на българския език⁹ думата *семе́йство* е дефинирана по следния начин: СЕМЕЙСТВО, мн. -а, ср. 1. Съпругеска двойка с децата ѝ или само съпругеска двойка (ако няма деца).

При думата *семе́йство* в общи линии значения, асоциациите и чувствата съвпадат при различните възрастови групи. Всички участници асоциират семейството с неговите членове: *родители и техните деца, най-близките хора, богатство и ценност* и думи като *любов, сигурност, опора*. Значенията, които участниците определят за думата *семе́йство* у всички участници са *най-близките хора, любов, обич, хармония, уют, сигурност, подкрепа, роднински връзки за по-широк кръг роднини извън семейството*, и както отбелязва един участник *семе́йството е любими хора с всичките им плюсове и минуси*. На въпроса „Какви чувства изпитвате?“ участниците споделят за *любов, сигурност, уважение, почит, сила, отдаденост, топлина, ласка, хармония*. За затруднена комуникация със семейството споделя един участник, свързана с труден период в живота му.

⁷ Китанова, М.: Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни. In: Сборник от международната годишна конференция на Института за български език, проф. „Л. Андрейчин“. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2018, с. 77-86.

⁸ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 240-241.

⁹ Речник на българския език <https://ibl.bas.bg/rbe/>.

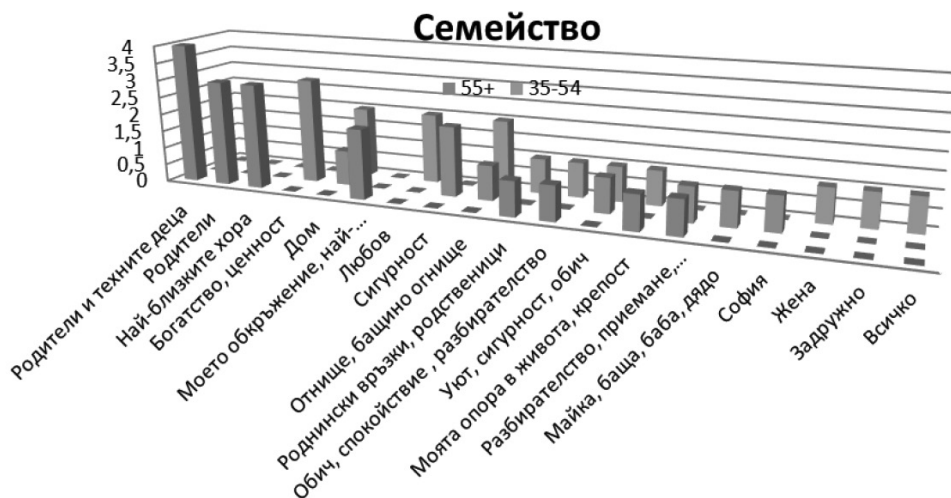

Таблица 2. Семейство – асоциации

В статията Концептът СЕМЕЙСТВО¹⁰ през призмата на анкетните данни, като използват анкетния метод (50 анкети, от които 25 с избираем отговор и 25 асоциативни, 25 мъже и 25 жени) получават следните данни: На въпроса „Какво за вас е истинско семейство?“ при анкети с избираем отговор се наблюдават следните отговори: *мъж, жена и техните деца* – 13; *мъж, жена, техните деца и техните родители* – 7; *съпрузи с децата и близките роднини* – 6; *двама души, които живеят заедно* – 1. А при асоциативните анкети на въпроса: „Семейството за вас е ...?“ – се наблюдават следните асоциации: *щастие* – 5; *любов, обич* – 5; *уют* – 1; *сплотеност* – 1; *разбирателство* – 1; *всичко* – 1; *най-ценните за мен хора* – 1; *майка ми и баща ми* – 1; *хора, които живеят заедно* – 2; *мъж и жена* – 1; *двама души* – 1; *мъж, жена и техните деца* – 14; *мъж, жена, деца, родители* – 1; *любими* – 1.

Поставянето на семейството на първо място в йерархията на ценностите от по-голямата част от респондентите от всички възрастови групи и при двете изследвания, както и релациите на думата *родина* с думите *дом* и *семейство*, са ясно свидетелство за първостепенното значение на семейството в живота на участниците. Живеещите самостоятелно респонденти, също оценяват основополагащата роля на семейството като близки хора, осигуряващи чувство за уют, топлина, подкрепа и сигурност. За промяната на значението на думата *семейство* след 10 години споделят участниците с непълни семейства, или тези от тях, които са имали труден период като тийнейджъри, когато са възприемали семейството като необходимо зло. С носталгия е свързано чувството към семейството за пребивавалите извън България участници – *тъга, любов, далече*. За един участник семейството е трамплин за бъдещето му. В период на криза семейството се превръща в остров,

¹⁰ Китанова М. – Ангелова, Цв.: Концептът СЕМЕЙСТВО през призмата на анкетните данни. In: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2020, с. 105-133.

на който хората се чувстват защитени и предпазени. Болестта създава у хората страхове за най-близките им и желание да ги предпазят на всяка цена. Това заздравява семейните връзки.

ЗДРАВЕ¹¹

В Речника на българския език е изведено следното значение на думата ЗДРАВЕ: *ср. 1. Нормално, добро физиологично състояние на организма през по-продължителен период. Въпреки, че тази дума се поставя на второ място по значимост при разпределянето на ценностите, в групата 55+ участниците често употребяват частицата „най“, образувайки превъзходна степен при споделяне на своите асоциации – най-важното условие за успеха, най-ценното, най-голямото богатство, най-доброто, най-важното, нещо ценно, когато го загубим, нещо най-велико за мен, нещо което, много искам. Това се дължи, освен на опита и възрастта на участниците, и на тяхното проблемно здравословно състояние. При групата 25-34 г. участниците асоциират здравето със здравословния начин на живот, тонуса, диетите, спорта, които са предпоставка за бъдеще, щастие, добър външен вид, спокойствие, което понякога се превръща в самоцел. При групата 35-54 г. асоциациите с думата здраве са много разнообразни – спокойствие, лекар, диета, упражнения, успех, сила, необходимост, болест, стълб, дълголетие, Бог.*

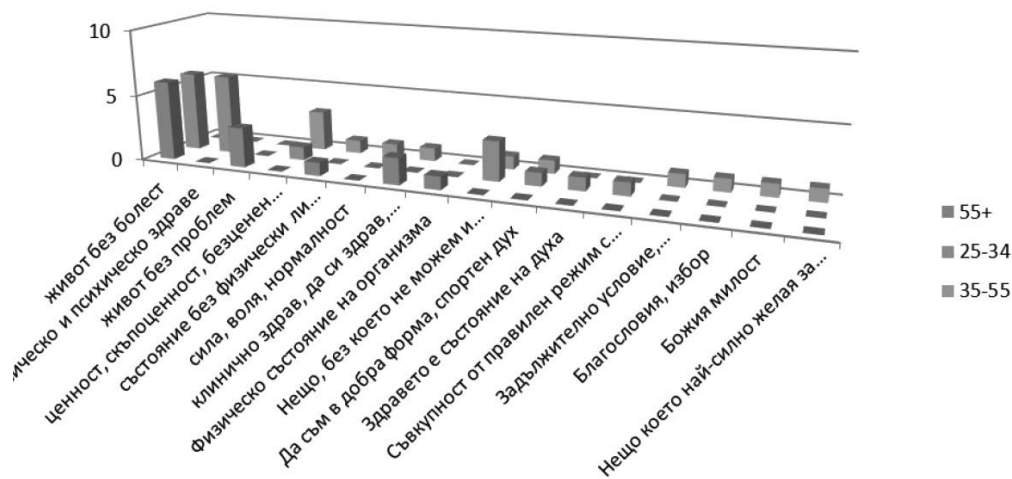

Таблица 3. Здраве – асоциации

Чувствата, които участниците изпитват, когато са здрави се изразяват с думите – *щастие /5/, спокойствие /5/, надежда /4/, радост, увереност /2/, страх /2/, безпокойство, нервност, грижа, ценност, жизнен, благодарност на бога.*

¹¹ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 242-244.

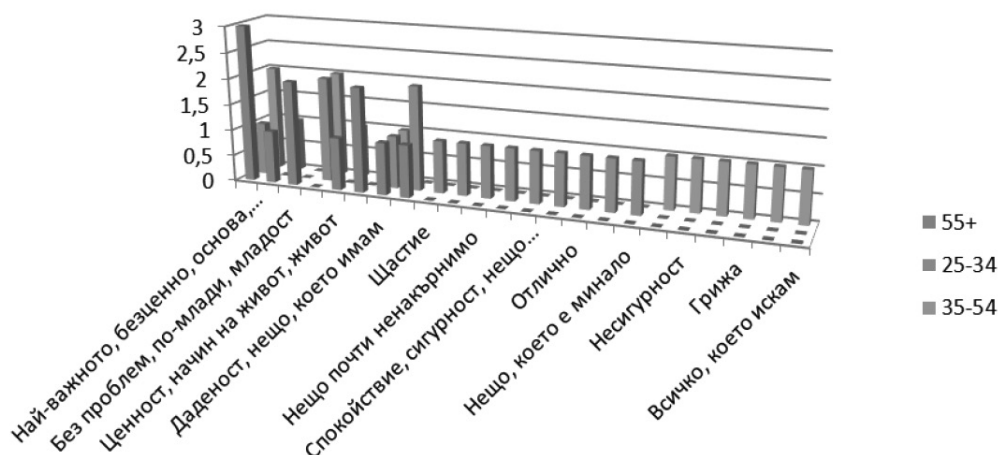

Таблица 4. Здраве – промяна

Промяната в нагласата към здравето е свързана с оценката на степента на важност, както и осъзнаването на по-ранния етап от живота, когато здравето е важно, но подценявано. По-младите респонденти, от групата 25-34, някои, от които са били деца преди 10 години описват отношението си към здравето като начин на живот, свързан с диети, козметика, грижа за външността, но и с чувството за свобода, щастие, нещо изключително важно. Участниците от средната възраст са възприемали здравето като определен начин на живот, изискващ грижи, спорт, инвестиции, но осигуряващ необходимата кондиция за работа и грижи за семейството.

В ситуацията на епидемия, здравето се оценява високо от всички респонденти. Основна цел е запазването на собственото здраве и това на близките. Страхът от неизвестната болест е преобладаващ, което извежда здравето високо в аксиологичната таблица на респондентите.

СПРАВЕДЛИВОСТ¹²

В Речника на българския език думата четем: СПРАВЕДЛИВОСТ, -тѝ, мн. няма, ж. Отвл. същ. от справедлив; безпристрастност.

За респондентите тази дума има следните значени, представени в таблица 5.

¹² Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 244-245.

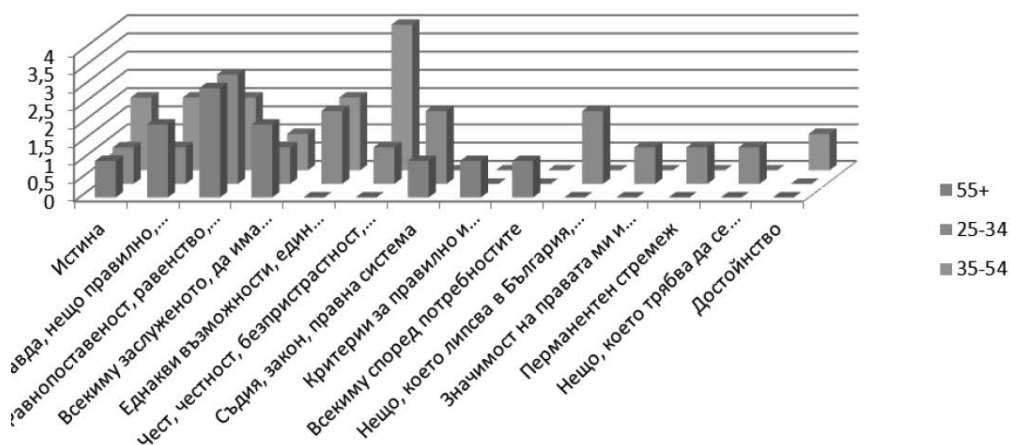

Таблица 5. Справедливост – асоциации

Най-честите асоциации на участниците са *честност, истина, равнопоставеност, мяра, точност, правда, хармония между добро и зло*. Някои участници, от средната и над нея възрастова група смятат, че справедливостта е илюзорно понятие, относително понятие, дори, че не съществува. Същевременно най-младите участници я асоциират с *човечност и емпатия, за която трябва да се грижим и борим*.

Чувствата, които участниците изпитват, когато е поставен въпросът за справедливостта са: *спокойствие /4/, страх от липсата ѝ и тревога /3/, щастие /2/, устояване, гордост /2/, гняв, скептичност, размисъл /2/, възторг, възхищение /2/, баланс /1/, сигурност /1/, удовлетворение /1/, емоция /1/, носталгия /1/, равностметка /1/, равенство /1/, възмездие, затвор /1/, задоволство /1/.*

С пълно безразличие към думата се отнасят трима от участниците.

На въпроса доколко се е променило разбирането за справедливостта през последните 10 години, най-много респонденти и от трите възрастови групи смятат, че тогава тя е била трудно постижима, имало е предимно демагогия, липсвала е /7/. По двама от всяка възрастова група като се връщат назад във времето, смятат, че справедливостта е равнозначна на *надеждност, истина, честност, прозрачност*. Трима участници 55+ са смятали, че справедливостта е била *стремеж към истина, кауза, за която си струва да се борим*. Участниците споделят също, че справедливостта е била тогава за тях *правосъдие, истинска хармония, правилно прилагане на критериите за добро, нещо заслужено, възмездие, надежда, обективност, конфликт, мяра, правда*. Онези, които са били деца, споделят, че за всяка пакост е имало справедливо наказание.

В Речника на българския език НАРОД, мн.-и и (остар.) -ища, м. 1. Устойчива общност от хора, предимно от една народност, която се създава исторически въз основа на обща територия или държава, единен език, съзнание за обща родова принадлежност и история, бит, традиции и др.

При назоваването на лексемата *народ* респондетите предлагат следните значения: *населението на една страна, обединение, единство, нация, общество, съвкупност от хора, с еднаква история, език, култура, нрави и обичаи, множество, тълпа, опашка пред магазин, народът е мисловен концепт – като идеал, виждане, импулс* (1 участник).

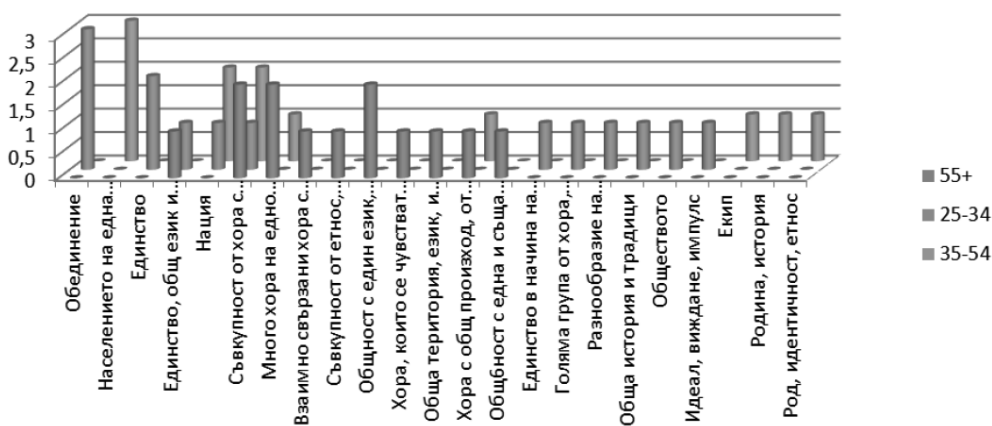

Таблица 6. Народ – асоциации според респондентите

Най-сходни са асоциациите на участниците от 25-34 години. С *единство, обединение, свързаност* асоциират думата шест от участниците. Другите асоциации: *стадо, консерватизъм, общество, конформизъм* /2/, *сила* /2/, *заучена ценностна система* /1/, *нация* /1/, *общество* /1/, *история* /1/. Като *нация*, *общност с общ език, територия, история и икономика*, асоциират 8 от участниците в групата 55+. Останалите посочват различни асоциации – *манифестация, сплотеност, нация, бунт, съвкупност от икономико-географски дадености*. Респондентите от групата 35-54 свързват лексемата *народ* с думи като *общност, история, родина, корен, единство, екип*.

Участниците в изследването са посочили следните чувства, които поражда у тях думата *народ*: *гордост, сила, памет, общност* /5/, *любов* /3/, *загриженост* /2/, *сплотеност* /2/, *липса на обединение* /2/, *обединение* /1/, *подкрепа* /1/, *стадо* /1/, *чувство на разединение, нервност, неразбиране* /1/, *тъга и вяра* /1/, *раздразнение* /1/, *традиции* /1/, *забележителен* /1/, *съжаление за страданието му* /1/, *надежда* /1/. Смесени и негативни или никакви чувства споделят, че изпитват трима участници.

Когато се връщат във времето преди десет години, участниците 55+ имат сходни със сегашните разбирания за думата *народ*. По-често срещаме определения като *група хора*,

¹³ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 245-247.

общност, нация с един произход, общ език, култура, история, икономика. Акцентът е върху обединението – всички българи. Респондентите от 35-54 г. освен с разбирането за народа като нация, етнос, общност, задружие, култура, дават и социални определения – *измъчен, объркан, разграден двор, търсец препитание*. Част от най-младите участници стигат до крайно негативни определения за народ, връщайки се във времето: *простоватост, много прости хора, разединение, глупав, неориентиран, отблъскване, конформизъм, липса на морал, липса на хуманност, злоба*.

Виждаме промяната в смисъла, който участниците от различните поколения влагат в думата *народ* – от *общност* и *обединение*, при участниците на възраст 55+, до *глупав, прост, неориентиран, без морал и етично поведение* при най-младите участници. За съжаление в кризисни ситуации при най-младите участници се наблюдава желание за обединение, а по-скоро стремеж към индивидуално разрешаване на проблемите.

ПАТРИОТИЗЪМ¹⁴

В Речника на българския език значението на думата *патриотизъм* е представено по следния начин: ПАТРИОТИЗЪМ, -змът, -зма, *мн.* няма, *м.* 1. Любов, преданост към родината и към своя народ, готовност за защита на техните интереси; родолюбие.

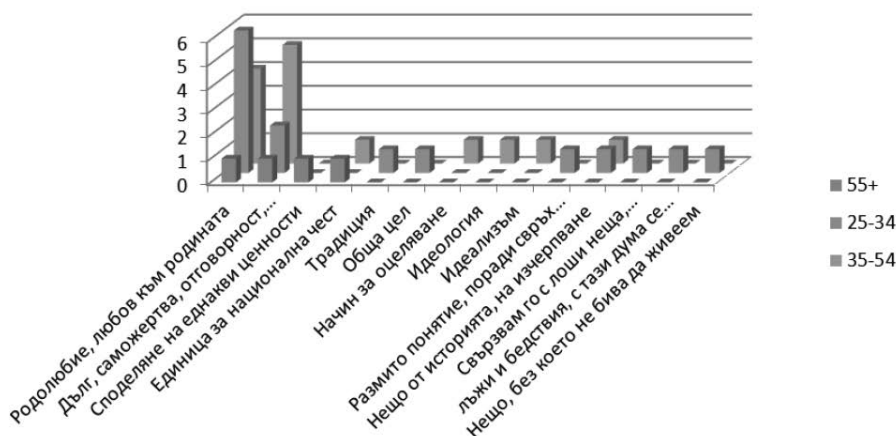

Таблица 7. Патриотизъм – значения според респондентите

Видно е, че разбирането на значението на думата съвпада с речниковата дефиниция почти напълно.

Асоциациите, които участниците в групите споделят са следните: *родолюбие, обич към родината, любов към българщината, отечеството, страната, гордост, борба за свобода, революция, комити, Васил Левски, саможертва/жертвоготовност, близост, споделяне на еднакви ценности, изопачено от политиките понятие, слабо приложимо, нещо фалшиво* (5-ма участници).

Чувствата, които участниците изпитват, когато се поставя въпросът за патриотизма, са противоречиви, често негативни. Наред с *гордостта, любовта, умиленето към Родината, възхищението, битността, историческата гордост, националното чувство, вярата*

¹⁴ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 247-248.

и *надеждата*, десет от двадесет и седем участници споделят, че изпитват, смесени, противоречиви, объркани чувства, *криворазбраност*, *смях*, *безразличие*, *празнина*, *омерзение*.

Понятието патриотизъм за голяма част от респондентите вече не е това, което е било преди 10 години. Според тях то започва да се изпразва от съдържание. Респондентите споделят, че става въпрос за декларирана, но неистинска любов към родината. Думата е започнала да се изхаява. Те я свързват с *дълбоко заблудени хора*, с *нещо крайно като поведението на Волен Сидеров*, *ходене на мачове на Левски*, *маловажна ценност*, *утопия*, *фалш*, *изкривен параван*, *лъжа*. Това отбелязват 17 участници от всички възрастови групи. При по-възрастните участници от групата 55+ преобладават нагласите към патриотизма, свързани с *любовта към родината*, *гордостта*, *националната чест*, *саможертвата*, докато при младите хора (25-34) се наблюдават коренно противоположни нагласи. Само трима участници са изпитвали *любов*, *гордост* и *възхищение* от саможертвата на нашите революционери, останалите 11 участници обрисуват едно неясно, противоречиво или негативно отношение към патриотизма. Създава се впечатление, че концептът ПАТРИОТИЗЪМ е неясен за голяма част от участниците в изследването. Младите респонденти предпочитат да се възприемат като *граждани на света*. В отношението патриотизъм – глобализация, в тяхната ценностна система по-голяма стойност има глобализацията.

СОЛИДАРНОСТ¹⁵

В Речник на българския език СОЛИДАРНОСТ, -тѝ, мн. няма, ж. Общност на мнения, интереси, действия.

Солидарността е понятие със сравнително хомогенно значение в съзнанието на участниците. Най-често те асоциират думата-стимул със *взаимна/естествена подкрепа* /10/; *съпричастност* /5/; *Лех Валенса*, *поляци* (при по-възрастните, младите не са запознати) /4/; *толерантност*, *разбиране*, *приемане* /3/; *взаимопомощ* /3/; *съгласие между всички*, *съгласие в дадена ситуация* /2/; *емпатия* на ниво социум /2/; *всички заедно*; *доброволец*; *благородност*; *състрадание*; *приятелство*; *доброта*. За трима участници солидарността е наситена със социален негативизъм – *грабеж*, *бедни и богати* или *изобщо не съществува*.

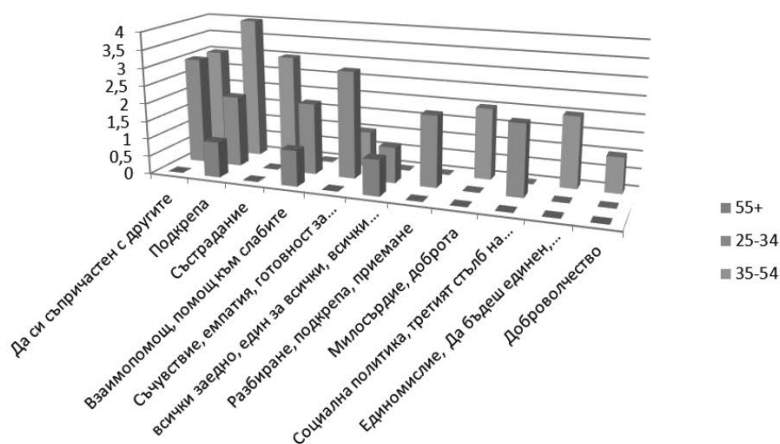

Таблица 8. Солидарност – асоциации

¹⁵ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 248-250.

Наблюдават се следните асоциации на думата стимул *солидарност*: *взаимна/естествена подкрепа* /10/; *съпричастност* /5/; *Лех Валенса, поляци* /4/; *толерантност, разбиране, приемане* /3/; *взаимна помощ* /3/; *съгласие между всички, съгласие в дадена ситуация* /2/; *емпатия на ниво социум* /2/; *всички заедно; доброволец; благородност; състрадание; приятелство; доброта, социален негативизъм – грабеж; бедни и богати, или изобщо не съществува* /3/.

Силно положителни са чувствата, които почти всички участници изпитват към думата *солидарност* са: *топлота, обич, доброта, добрина, съпричастност, привързаност, съчувствие, емпатия, одобрение, чувство на общност, сплотеност, утеха, честност, подкрепа, справедливост, отговорност, благодарност, убеждение, мирен*. Двама от участниците изпитват смесени чувства, един – *неверие*, и друг – *нищо*.

Няма съществена промяна в разбирането за солидарността сега и преди 10 години – *взаимна подкрепа, помощ, взаимопомощ, психологическа подкрепа* /9/; *разбиране, съпричастност, толерантност* /6/, *да работя в колектив, колективност, екипност* /2/, *заедно, един за всички, всички за един* /2/, *разделяме си по равно отговорностите, стремеж към правота, емпатия, да разделя ядене с някой, който няма, споделяне на нещо добро с други хора, загриженост, благотворителност*. Не са малко участниците, които са имали по-различно отношение към солидарността, вариращо от съмнения, до пълно отричане на нейното съществуване в недалечното минало. В групата 55+ споделят, че *солидарността не е възможна в това общество* /1/, *в чужбина я няма* /1/, *много искат, ама нямат желание* /1/, *имало ли е такава някога?* /1/. Част от участниците на възраст 25-34 също са имали съмнения, липса на разбиране и желание в хората да помагат на другите, *липсваща* /2/, *термин от речника на БСП и нищо повече* /1/. Двама от респондентите на 35-54 г. споделят с насмешка или тъга за своята нагласа от миналото *ха-ха* /1/, *тъга, неяснота* /1/. Като съпоставяме асоциациите, чувствата и значенията на хората сега, с разбирането им от преди десет години, можем да забележим, че поне при шестима участници от деветте, посочили отрицателни нагласи, значението за солидарността е придобило положителен аспект. В последните години се разширява добротворческата дейност не само чрез акции, призови за подкрепа чрез мобилни оператори и социални мрежи за различни каузи или хора в нужда, но нараства и социално отговорното поведение на големи и малки компании и фирми. Освен това в случая голяма роля играят и медиите, които отразяват подобни събития и по този начин възпитават хората в отговорност и взаимопомощ.

СВОБОДА¹⁶

В Речника на българския език за думата СВОБОДА е отбелязано 1. Само ед. Възможност на човека, на индивида, да проявява своята собствена воля. *Свобода на мисълта. Свобода на волята*. 2. Само ед. Положение на нация, народ, при което отсъства робство, подтисничество, ограничение в обществено-политическия живот; независимост. 3. Възможност да се действа без ограничение в някоя област на обществено-политическия живот. *Свобода, равенство и братство*. 4. Само ед. Отсъствие на каквото и да било ограничение, пречка в нещо. 5. Само ед. Състояние на някого, който не е затворен, който живее на воля. 6. Лекота, непринуденост в говора, обноските и под.

¹⁶ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 251-253.

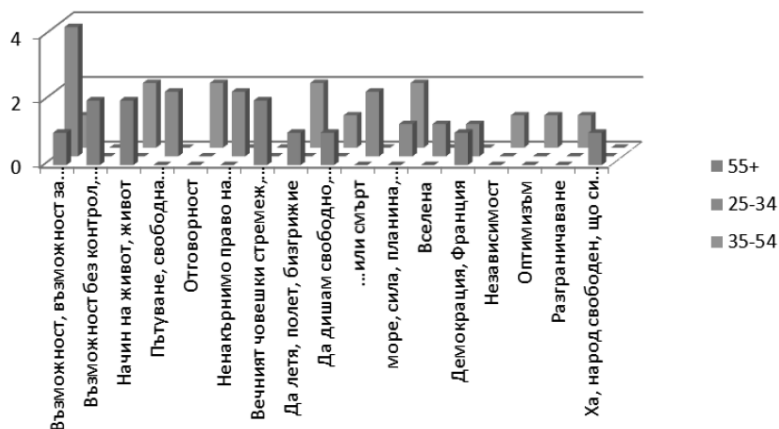

Таблица 9. Свобода – асоциации

Асоциациите, както и значенията, с които участниците свързват думата *свобода* са силно диференцирани, което е видно от посочената таблица.

Ключовите асоциации, които откриваме при анализ на отговорите са насочени към *възможността за избор, правото на избор на начин на живот, който да живеем по своя воля, да пътуваме, море, планина, да се чувстваме безгрижни, да развиваме личностния си потенциал, да дишаме свободно*. Ключовата дума *демокрация*, като обществена система, е имплицитно вплетена и пречупена през усещанията на всеки един от участниците за наличните условия за независимост и начин на живот, според волята и възможностите им.

При определяне на значенията на лексемата *свобода*, отново е налице представяне на свободата като *възможност и право на избор*, предвиждане, наличие на избор в какво да инвестирам времето и парите си /6/. Респондентите осъзнават и необходимостта от наличието на свобода – *свобода или смърт, нещо, за което си струва да се бори* /5/, *независимост, самостоятелност, волност* /3/, *живот, безгрижие* /2/, *свободата на словото* /2/, *възможност да се занимаваш с това, което ти доставя удоволствие* /2/, *възможността да говориш, вършиш, ходиш каквото и където искаш, без да си в разрез със закона* /разбира се/, *демокрация и равенство пред закона* /2/, *необходимост за личностно развитие* /1/, *отговорност* /1/, *върховно благо* /1/, *покойно* /1/, *обратно на робството – да имаш ресурс за пълна реализация* /1/. Един от участниците отбелязва необходимостта от прецизиране на концепта свобода, защото е „твърде широко понятие, което се нуждае от допълнително дефиниране за всеки конкретен случай”.

Чувствата, които изпитват участниците, когато чуят думата *свобода*, са преобладаващо положителни: *щастие, окриление* /4/, *спокойствие, лекота* /6/, *гордост*, /3/, *безбрежие, безгрижие, волност* /2/, *чувство на даденост* /2/, *въдхновение* /2/, *радост, радост и благодарност* /2/, *енергия* /1/, *потребност* /1/, *свободен* /1/, *избор* /1/, *промяна* /1/, *положителна емоция* /1/. Неспокойствие изпитва един от участниците, а друг – чувството, че е измамен.

При въпроса има и промяна с това, което са разбирали и чувствали отпреди 10 години, най-характерна тя е при младите (25-34 г.), които са свързвали свободата със *свободно*

време, липса на ангажменти, лентяйство, парти всяка вечер, премахване на вечерния час, ново запознанство, радост, свободия. За други младежи свободата е била щастие, безкрайност, избор, правото да правиш добро и зло, свобода на словото. Трима от младежите считат, че свободата е била криворазбрана и под въпрос. За възрастовата група 35-54 години свободата преди 10 години е възприемана като щастие, абсолютна, даденост, ценена, реална, нужда, независимост, отговорност и възможност да бъдеш такъв, какъвто си. Свободата е била криворазбрана за един респондент. За респондентите на възраст 55+ свободата е вечен човешки стремеж, съвкупност от стремеж без контрол, въздух, борба за щастие, нещо изживяно, да имаш всичко пред себе си. Някои участници конкретизират миналите си нагласи към свободата като начин на мислене, живот без ангажираност, липса на всякакъв гнет.

В материала, представен от К. Мичева-Пейчева,¹⁷ свободата се свързва със свободата на духа, правото на избор, липса на ограничения, свобода на личността, свобода на словото. Не се забелязват различия в двете изследвания. Интересно е, че никой от респондентите не поставя въпроса за свободата по време на пандемия. Може би причината за това е, че все пак изследването се проведе в самото начало на кризата. И все пак част от фокус-групите трябваше да се проведат онлайн.

НАЦИОНАЛЕН ЕЗИК¹⁸

Лексемата национален език в съзнанието на голяма част от участниците се асоциира с българския език, официалния език на една държава, езикът, на който се разбират хората, майчиният език.

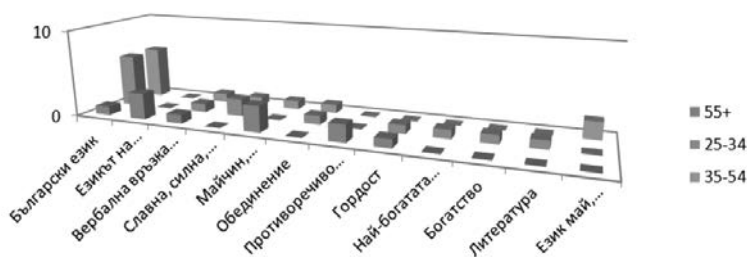

Таблица 10. Национален език – асоциации

Асоциациите, които участниците назовават при определянето на националния език – български език, български език и идентичност /8/, майчин, роден език /4/, гордост, принадлежност /3/, обща платформа за социализация на голяма група от хора /1/, националният език е средство за прогрес /1/, традиции и приемственост /1/, богатство /1/, кирилицата /1/, химн, език, герб, знамето и суверена /1/, самобитност /1/, знание, особеност /1/, самосъзнание /1/, езикът който използват писмено и говоримо хората с една и съща националност /1/, езикът на една държава /1/, нещо като нищо /1/.

Чувствата, които участниците изпитват към националния език са най-често гордост /7/, гордост и обич /1/, гордост и красота /1/, радост и спокойствие /3/, любов и загриже-

¹⁷ Мичева-Пейчева, К.: Концептът СВОБОДА..., с. 366-367.

¹⁸ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 255-256.

ност /3/, обич, обич държавност /2/, грамотност, сложност /1/, грамотност, трудност /2/, тържественост, липса/не живея в България/, близост, самобитност, самочувствие, благословен, нищо. Респондентите от всички възрастови групи цитират стихотворението на Иван Вазов „Българският език“.

В какво виждат промяната в националния език участниците в изследването? Най-възрастните смятат, че преди десет години за тях националният език е бил *официалния език на една държава /3/, езикът на дедите ни, но книжовният /2/, българският език /2/, майчиният език*, езикът, на който се разбират в държавата, в която пребивават. Двама от участниците считат, че *такова понятие не съществува*, и че промяната в ценностите може да се изрази с две думи – *езикът целенасочено се опростачва*. Реформата в българския език, социалните медии, писането по форуми и блогове на един опростен български език, довежда до липса на елементарна грамотност при младите хора.

Участниците от възрастовата група 25-34 години, връщайки се 10 години назад, посочват, че за тях националният език е *българският език /5/, език свещен на моите деди, нещо свято /2/, богатство, ценност, с която да се гордеем, най-хубавото нещо, майчин език*. Същевременно за двама от участниците националният език е *повод за неразбиране между големи групи от хора, липсва му универсалност, създава усещане за отделеност от света, затова е добре да приемем, че английският език е универсалният език на глобализма*.

За повечето участници на възраст 35-54 г. няма особена промяна в разбирането им за национален език в последните десет години. За тях това е *езикът на една нация /2/, майчиният език, език мой /2/, богатство, знание /2/, особеност, даденост, идентичност, книжовност, гордост*. Една от участниците счита, че реформата на българския език от преди три години е била предизвикателство за нея. Тя свързва представата си за реформа с излизането на „Официален правописен речник на българския език“.¹⁹

Сравнение на резултатите от трите възрастови групи на въпроса за подреждането на ценностите от едно до десет. Първата графика представя отговорите на групата, 55+, втора – 25-34 г., третата – 35-54 г.

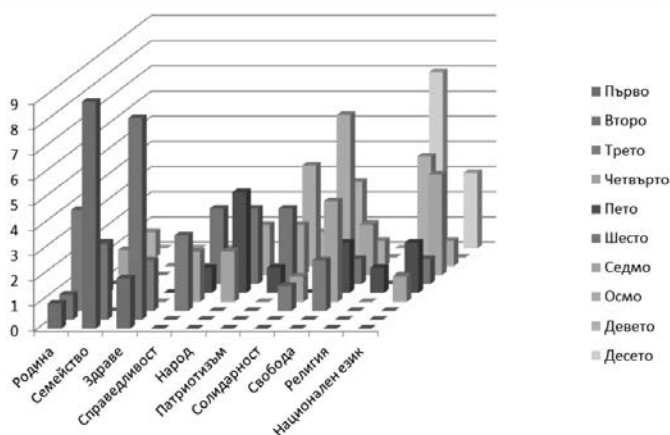

Таблица 11. (55+)

¹⁹ Официален правописен речник на българския език. Българска академия на науките, ИБЕ „Проф. Любомир Андрейчин“. София: Просвета, 2012. 676 с.

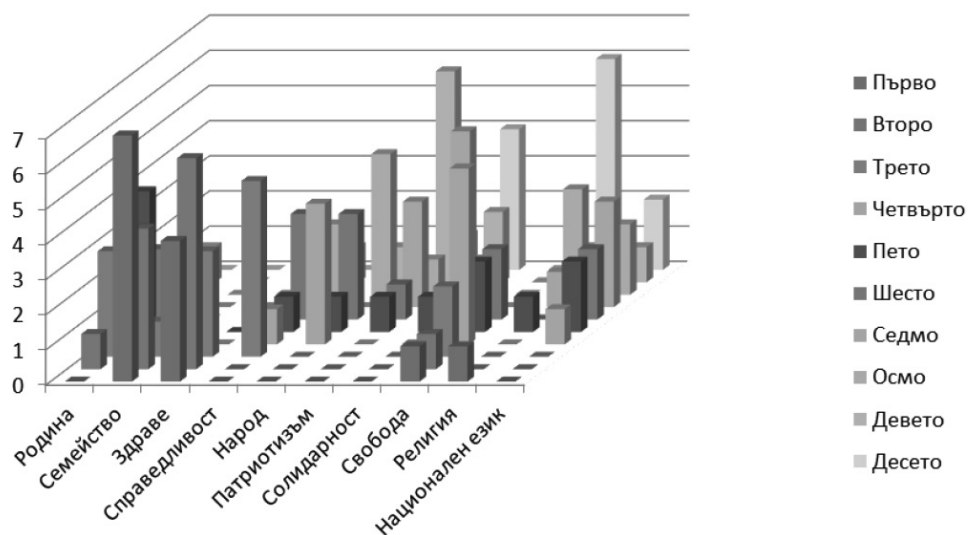

Таблица 12. (25 – 34 г.)

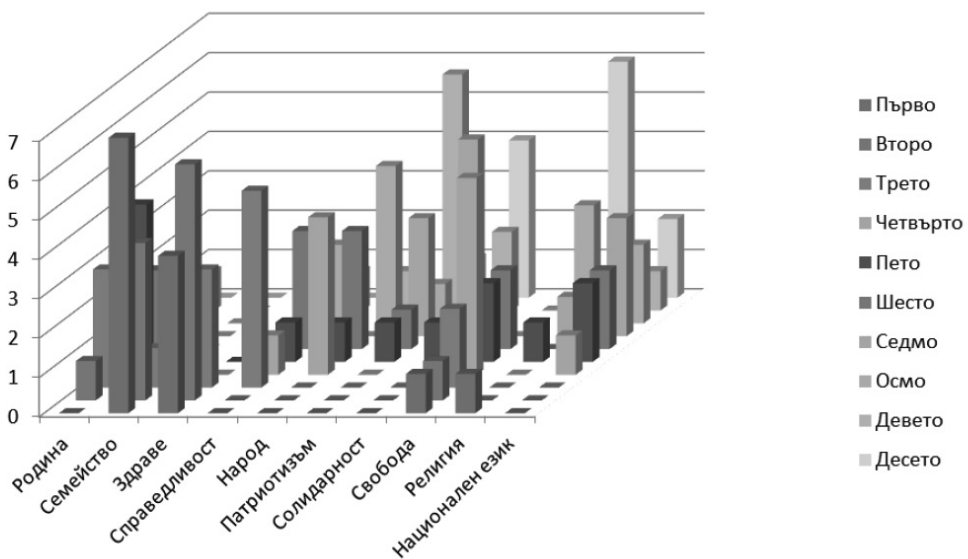

Таблица 13. (35-54 г.)

СТЕПЕН НА ЗНАЧИМОСТ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ЦЕННОСТИ ПО ПОЛ²⁰

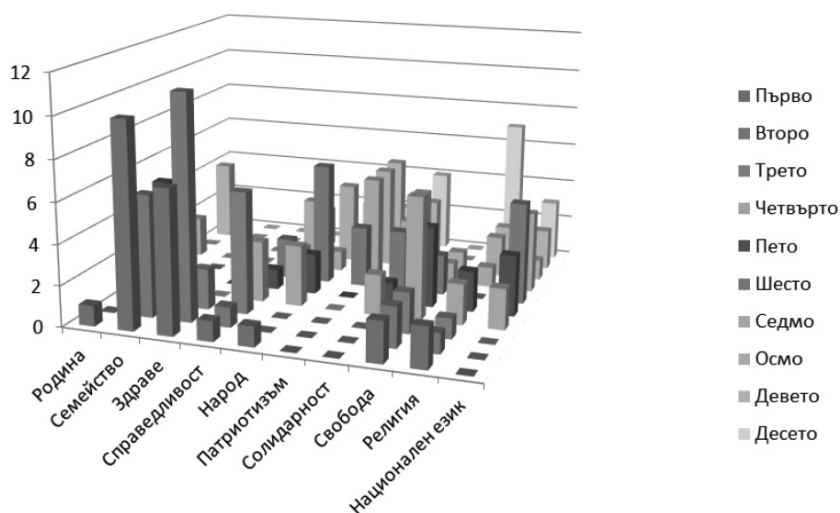

Таблица 14. Степен на значимост – жени

Жените, участвали в изследването чрез фокус групи са 20. На първо място в ценностната йерархия на жените е *семейството*, на второ – *здравето*, на трето – *справедливостта*, на четвърто място е *свободата*, на пето – *родината*, на шесто – *народа*, на седмо – *националния език*, на девето – *патриотизма* на десето – *религията*.

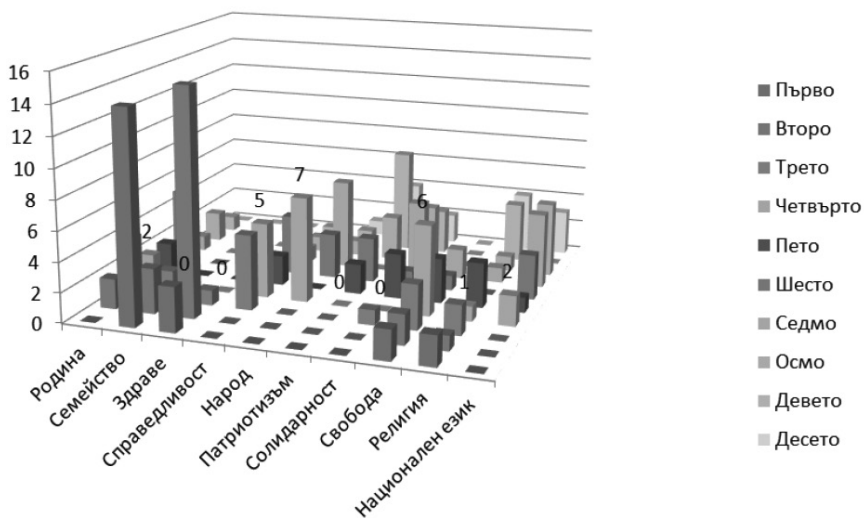

Таблица 14. Степен на значимост – мъже

²⁰ Конова, А. – Конов, Пл.: Динамика на ценностите..., с. 257.

Не откриваме разлика при подреждането на ценностите при мъжете. 19 участници са класирали на първите четири места *семейство, здраве, справедливост, свобода*. На последните две места – съответно *патриотизмът* – на девето и *религията* – на десето.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всички респонденти много добре разбират основните значения на ключовите думи, репрезентирани съответните концепти. При асоциациите се наблюдава разлика, свързана с възрастта. При участниците от възрастовата група 55+ се запазва едно емоционално отношение към ключовите думи *родина, национален език, народ и патриотизъм*.

Не се открива статистически важна корелация между променливите пол и значими ценности за участниците във фокус-групите. При асоциативните анкети и анкетите с избираем отговор на някои думи стимули, с които се прави контролно сравнение, се наблюдава същото. Когато сравняваме резултатите от подреждането на ценностите по възрастови групи, откриваме интересни различия, очертаващи тенденция за обезценяване до степен на напълно незначителни на ценности като *патриотизъм*. Същевременно значимостта на концепта *родина*, също намалява при по-младите участници, за сметка на *националния език*. В ценностната система на младите хора *справедливостта и свободата* са по-важни от *родината*. Тук родината се смесва с *държавата, в която живея*. Отрицателното отношение към устройството на държавата се отразява в известен смисъл и на отношението към родината. От анализа на асоциациите и значенията е видно, че представени по-горе, участниците от групата 25-34 г. често свързват думата *родина* с *дом, сигурност, семейство, природа, пейзаж*. Тези релации се наблюдават и при анкетите в статията на Китанова „Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни“, ²¹ както и в Български асоциативен речник, ²² в който са отбелязани следните асоциации: *България, страна, майка, дом, отечество, татковина*. Патриотизмът също е поставен на дъното на йерархията от изследваните ценности и от двете групи под 55+, като празно понятие, отживелица.

Изследванията чрез фокус-групи допълват и обогатяват анкетния метод. Наблюдава се връзка между двата метода при получените резултати, което би могло да се използва при цялостното изследване на концептите. Не бива да забравяме, че и двата метода са допълнителни. Особено важна в случая е възможността хората, които са събрани, да общуват помежду си, да защитават своята позиция, да водят разговор и да представят не само определени думи, но и изречения и цели текстове. По този начин се осъществяват т. нар. *връзки на допълване*, които са важни при анализа на различните ценности, защото чрез тях се установяват определени номинации, определящи аксиологичната стойност на концептите.

²¹ Китанова, М.: Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни..., с. 84-85.

²² Балтова, П. – Ефимова, А. – Липовска, А. – Петрова, К. (съст.): Български асоциативен речник – прав и обратен. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2003, с. 256.

The Impact of the COVID-19 Crisis on the Value System of Bulgarian Society

Mariya Kitanova

This article is based on data from a research, called “Dynamics of Values in Bulgarian Culture and Language”, which was conducted at the beginning of the pandemic crisis in Bulgaria. Through the method of group discussion, its aim was to obtain up-to-date information about the attitude of people of different ages to pre-set values: Motherland, family, health, justice, people, patriotism, solidarity, freedom, national language. This method maintains the axiological characteristics of the relevant concepts. Data from surveys on certain values, prepared by members of the Section for Ethnolinguistics on another occasion, are used as a control method. That is how the syntagmatic or linear associations of the participants are outlined. The focus of the discussion aims at revealing the meanings, associations, feelings and the change in the views of the participants in a period of 10 years, related to the researched values. Based on content analysis of the data, the following conclusions have been made: We find interesting differences, outlining a tendency for depreciation (to the extent of completely insignificant) of values such as *patriotism*. At the same time, the importance of the concept of *Motherland* also decreases among younger participants, at the expense of *the national language*. In the value system of young people, *justice* and *freedom* are more important than *the Motherland*. The research through group discussion complements and enriches the survey method. The two methods show similar results, which could be used in the overall study of the concepts.